

ЛЕОНІД АРСЕНІЙОВИЧ БУЛАХОВСЬКИЙ (до 125-річчя від дня народження)

Статтю присвячено науковому доробку видатного мовознавця ХХ ст., одного з найвагоміших представників Харківської філологічної школи Леоніда Арсенійовича Булаховського. У контексті історичної спадковості світового лінгвістичного дискурсу характеризується творчий шлях ученого, аналізуються різноаспектні дослідження ним мовного ресурсу.

Ключові слова: Харківська філологічна школа, загальне мовознавство, славістика, еволюція мови, історичний коментар, мова художньої літератури.

Лисиченко Т.Ю. Леонид Арсеньевич Булаховский (к 125-летию со дня рождения). *Статья посвящена научному наследию выдающегося языковеда ХХ в., одного из наиболее значимых представителей Харьковской филологической школы Леонида Арсеньевича Булаховского. В контексте исторической наследственности мирового лингвистического дискурса характеризуется творческий путь ученого, анализируются разноаспектные исследования ним языкового ресурса.*

Ключевые слова: Харьковская филологическая школа, общее языковедение, славянские языки, славистика, эволюция языка, исторический комментарий, язык художественной литературы.

Lysychenko T.Yu. Leonid Bulahovs'ky (for the 125 years' anniversary). *The article is devoted to the outstanding linguist of the twelfth century Leonid Bulahovs'ky. The scientist's creative development is characterized and his many-perspective research of language resource is analyzed in the context of historical heredity of world linguistic discourse.*

Keywords: Kharkiv philological school, Slavonic studies, general linguistics, evolution of languages, historical commentary, the language of belles-lettres.

В історії Харківської філологічної школи в ХХ ст. найпомітніше місце належить відомому мовознавцю-славісту Леоніду Арсенійовичу Булаховському.

Л.А. Булаховський, якого часто позиціонують як російського мовознавця, насправді в традиціях Харківської школи визначався значними здобутками і в україністиці, і в славістиці взагалі. Учений належав до того покоління мовознавців, на долю яких після революції 1917 р. і створення української держави випало активне впровадження української мови у громадсько-політичну й освітню сфери життя: в державне управління, науку, середню й вищу освіту. Це вимагало значної роботи харківських лінгвістів над нормалізацією й кодифікацією української літературної мови [8]. Для цього потрібні були наукові розробки в питаннях унормування літературної мови, підготовки підручників та посібників для середньої й вищої школи, розробки правописних норм, зокрема створення словників різного типу, методики викладання української мови у школі та ін. Актуальними лишалися питання історичної граматики, нового імпульсу набули праці з історії української літературної мови. У всіх цих починаннях активну участь брав та очолював ряд наукових проєктів Л.А. Булаховський.

Леонід Арсенійович у ХХ ст. вносив у Харківську філологічну школу традиції класичної вітчизняної філології. Народився він у Харкові, науковий вишкіл пройшов у Петербурзі, де зберігалися ще традиції І.О. Бодуена-де-Куртене. Значну роль у лінгвістичній підготовці вченого відіграв відомий славіст М.Р. Фасмер, який завжди зберігав добру пам'ять про Булаховського. Під час навчання на історико-філологічному факультеті Харківського університету викладачами Л.А. Булаховського були відомі мовознавці С.М. Кульбакін, І.М. Ендзелін, Г.А. Ільїнський та ін.

Ще до революції Л.А. Булаховський одержав звання професора. На відміну від багатьох наступників, учений був широких наукових інтересів не тільки в сенсі обмеженості вивченням однієї мови, а й у науковій проблематиці взагалі. Як і представники Харківської філологічної школи ХІХ ст., великого значення Л.А. Булаховський надавав як емпіричному вивченню окремих питань, так і теоретичним питанням мовознавства й теоретичним узагальненням результатів аналізу. Це дало йому можливість виявити деякі закономірності історичних процесів російської й української мов, відбиті, зокрема, у працях «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (1936) та «Питання походження української мови» (1953).

Леонід Арсенійович не поступався своїми науковими принципами навіть у складних обставинах. Так, у часи засилля «нового вчення про мову» академіка М.Я. Марра він, за словами сучасників, публічно заявив, що як радянський вчений не може визнати науковим це вчення (з листа до Інституту І.Я. Журби — колишньої аспірантки Булаховського):

«Пам'ятаю похмурий осінній день 1933 року. У цей день проводилася лінгвістична дискусія про вчення Марра. Потєбнянська аудиторія Харківського університету. У президії Л.А. Булаховський, деякі викладачі університету, аспіранти. Прихильники Марра виступали за “нове вчення” Марра, нападали на Л.А. Булаховського за критику, за невизнання цього вчення науковим, марксистським. Леонід Арсенійович спокійно вислуховував несправедливі, подекуди грубі антинаукові виступи...

Наприкінці слово було надано професору Л.А. Булаховському. Він підвівся, зовні спокійний, обвів уважним поглядом аудиторію і сказав: “Совість радянського вченого не дозволяє мені визнавати праці Марра за наукове вчення про мову”. І сів, не сказавши більше ні слова. Ні слова.

Розходилися ми з почуттям болю, глибокої пошани до вчителя. Леонід Арсенійович учив нас бути чесними, незламними.

30-ті роки були для проф. Л.А. Булаховського нелегкими. Пам'ятаю, в день його народження я виступила в газеті “Укїжовець” з привітанням, поздоровленням. Написала, скільки добра він робить людям, молоді, який він чуйний, справедливий, добрий.

Через кілька днів я побачила Леоніда Арсенійовича в університеті. Він швидко йшов назустріч мені. Зупинився і, видимо схвильований, подякував за поздоровлення й добрі побажання. І раптом запитав: “Як же Ви не побоялись?” Цим, я думаю, сказано все...» [7: 10–11].

У 1950 р. під час наукової дискусії з приводу вчення академіка Марра Л.А. Булаховський виступив із великою науково-критичною статтею «На путях материалистического языковедения» на сторінках газети «Правда» [5: 5—13]. У своєму виступі вчений не тільки і не стільки критикував учення академіка М.Я. Марра, скільки аналізував стан лінгвістики в СРСР, окреслював роль історичного методу, його значення та перспективи подальшого використання. У цій критичній статті виявляється толерантність і навіть делікатність справжнього науковця, який уміє не тільки висловити критичні міркування, але й оцінити позитивне значення робіт свого опонента. Л.А. Булаховський намагався не тільки виявити негативне в роботах Марра та його послідовників, але й визначити, що було позитивного. Критикуючи деякі теоретичні положення тогочасного мовознавства, Л.А. Булаховський накреслює конкретні завдання до вивчення, серед яких: граматику мов генеалогічно між собою не зв'язаних систем (спираючись на роботи акад. І.І. Мещанінова); проблема двомовності в лінгвістичному плані (формування двомовності в мові дитини; форми двомовності в родині; вигляд двомовності під час живого спілкування та при впливі школи тощо); тенденції зближення живих мов між собою; стан лексикології та тісно пов'язаної з нею лексикографії та ін. [5].

Після дискусії Л.А. Булаховському було доручено підготувати підручник, що вийшов 1953 р. російською мовою як «Введение в языкознание», а пізніше вчений підготував відповідний посібник «Нариси з загального мовознавства» українською (1955). Останній факт свідчить, що Леонід Арсенійович, будучи на той час директором Інституту мовознавства АН УРСР, опікувався вивченням не тільки російської, а й української мов, розвитком як російського, так і українського мовознавства, розгортанням теоретичних досліджень в Україні взагалі.

Багато із названих вище завдань були виконані в останні 50 років. Ці завдання були програмою і для роботи керованого ученим у повоєнні роки Інституту мовознавства АН УРСР. Тоді керівництвом були поставлені та втілені в життя значні наукові проекти, розгорнута велика лексикографічна робота: укладено однотомний російсько-український словник, започатковані академічні видання — «Українсько-російський словник» в 5-ти томах, словник української мови в 11 томах, російсько-український словник у трьох томах, етимологічний словник української мови та ін. 1951 р. вийшов двотомний академічний «Курс сучасної української літературної мови», підготовку якого разом зі своїми колегами академік розпочав іще в передвоєнні роки. Одразу після війни було розгорнуто роботу зі збирання матеріалів для діалектологічного атласа України та наукового дослідження зібраного.

Із запровадженням у шкільну освіту семирічного навчання, у тому числі й української мови, харківські вчені — Л.А. Булаховський, О.І. Білецький, О. Парадизький, М.Ф. Сулима створили підручник української мови для старшого концентру трудових шкіл (для підвищеної школи п'ятого, шостого та сьомого років навчання) [1; 2]. Чи не найбільший внесок у цю роботу вніс Л.А. Булаховський, якому належав найбільший розділ «Граматики», а

також стилістичні аспекти. Розроблена харківськими вченими структура курсу української мови збереглася й до нашого часу. Цей посібник витримав кілька видань і певною мірою став основою інших навчальних посібників з української мови.

У традиціях класичного мовознавства XIX — початку XX ст. Л.А. Булаховський приділяв значну увагу історичним студіям. Його праця «Исторический комментарий к руському языку» (1936) витримала кілька видань і була настільною книгою кількох поколінь славістів. В «Историческом комментарии» академік Булаховський запроваджує потєбнянський метод історичного аналізу мови — від фактів сучасності до їхньої історичної інтерпретації, що є проявом принципу наступності в методології порівняльно-історичних методів дослідження мови.

Розуміючи потребу аналогічної праці в україністиці, в традиціях Харківської філологічної школи Леонід Арсенійович серйозно зайнявся історичним коментарем до української мови, аналізуючи важливі процеси її розвитку. Ученому належить ряд розвідок з історичної граматики української мови [4], у яких він дав наукове пояснення ряду фонетичних явищ. Так, він відкрив і пояснив особливості чергування етимологічних *o* та *e* в новоутворених закритих складах, наявність паралельних закінчень —*a* та —*y* в родовому відмінку іменників другої відміни та деякі інші.

Л.А. Булаховський є автором великої синтезуючої монографії «Питання походження української мови» (1956), де розглядаються важливі аспекти історичної граматики та історії української літературної мови з погляду її становлення та формування: «постання української літературної мови»; питання про мову стародавнього Києва та Київщини; мова в документальному письменстві XIV і пізніших століть; майбутні українські риси в стародавніх пам'ятках (до XIV ст.). Монографія масштабно охоплює процеси походження й формування українського етносу та його мови, мовні явища й процеси від найдавніших пам'яток, українських грамот XIV—XVI ст.ст.

Праця Л.А. Булаховського відзначаються доказовістю, що ґрунтується на властивій цьому вченому методології творчого пошуку та великому фактичному матеріалі. Ця риса властива й більшості учнів і послідовників ученого. У роботі розглядаються, зокрема, деякі питання, що й сьогодні не мають однозначного розв'язання.

У традиціях Харківської філологічної школи учений значну увагу приділяв дослідженню мови художньої літератури — від «Слова о полку Ігоревім» до Т.Г. Шевченка, О.С. Пушкіна та сучасників дослідника.

Л.А. Булаховському належить велика розвідка з історії російської літературної мови першої половини XIX ст., де за тогочасними творами характеризується стан і динамічні процеси в російській мові названого періоду, що впливали на становлення літературних норм російської мови. У двотомній монографії «Русский литературный язык первой половины XIX века», виданий як посібник для студентів-філологів, створений на основі систематизованих спостережень над мовою творів письменників відповідного часу (як класиків російської літератури, так і менш відомих її представників), було

запроваджено системний підхід до аналізу мови, що виявляється в розгляді фактів за рівнями (розділами).

Високо поцінував цю роботу академік В.В. Виноградов за широту захвату різнобарвного матеріалу, за прагнення диференціювати стиль різних художньо-літературних жанрів, за пильну увагу та глибокий інтерес до індивідуальних художніх манер видатних російських письменників, за характеристику граматичних якостей та лексичних особливостей російської літературної мови першої половини XIX ст.: «У дослідження Булаховського залучено величезний матеріал. Багато характеристик гострі й захопливі. Багато лексичних особливостей російської літературної мови XIX ст., наприклад діалектизми, професійні та жаргонні елементи, вперше виступили перед нами у такому різноманітті, у такому повному ансамблі» [6: 333].

Л.А. Булаховський належить до тих мовознавців, що поєднували глибокі наукові дослідження з активною науково-педагогічною діяльністю, що також було традицією Харківської філологічної школи, яка від початку становлення і донині активно пов'язана з діяльністю Харківського національного та Харківського національного педагогічного університетів. Працюючи в названих навчальних закладах, учений сприяв підготовці науково-педагогічних та наукових кадрів і лінгвістів-русистів, і українців, і славістів широкого профілю. Важко переоцінити внесок ученого в розробку наукових принципів викладання російської й української мов, у підготовку вчителів із цих дисциплін. Його наукове оточення рясніє значним колом відомих і видатних учнів і послідовників.

Вплив ученого на наукову діяльність філологів відчувався безпосередніми контактами з колегами, а також через аспірантуру. Його студентами були І.К. Білодід, І.Є. Грицютенко, Ф.П. Медведєв, Ю.В. Шевельов. Три останні були його аспірантами. Окрім того, учнями Л.А. Булаховського визнають себе такі визначні лінгвісти, як академік О.С. Мельничук, члени-кореспонденти НАН України О.Б. Ткаченко й А.П. Непокупний, доктори філологічних наук А.Й. Багмут, М.О. Карпенко, Л.Л. Гумецька, В.Т. Коломієць та ін.

Науково-організаційна робота Л.А. Булаховського плідно виявилася і в Харкові, і пізніше — у Києві, де він, як уже було зазначено, тривалий час (із 1944 р. до кінця життя) очолював Інститут мовознавства АН УРСР.

Л.А. Булаховський був натхненником цілого ряду наукових проєктів з української мови. Це і «Український правопис» 1946 р., який хоч подекуди й намагаються дискредитувати, але суттєвих змін внести неспроможні, це і перший академічний російсько-український словник, редактований ученим разом із М.Я. Калиновичем і М.Т. Рильським. Під орудою Л.А. Булаховського був підготовлений 6-томний «Українсько-російський словник» (1953–1963), який хоч і не був позбавлений огріхів, однак відіграв і відіграє важливу роль у розвитку української літературної мови та україністики.

Наукова, науково-педагогічна, організаційна діяльності Л.А. Булаховського виводять його постать далеко за межі Харківської філологічної школи і тим самим цю школу вводять у коло важливих наукових осередків у лінгвістичному співтоваристві.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Білецький Ол.** Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл. П'ятий рік / Ол. Білецький, Л. Булаховській, Ол. Парадиський, М. Сулима. — Вид. друге, стереотипне. — К. : Державне видавництво України, 1928. — 108 с.
2. **Білецький Ол.** Методичні уваги для вчителя старшого концентру трудшколи. Додаток до підручника «Українська мова» / Ол. Білецький, Л. Булаховській. — К. : Державне видавництво України, 1927. — 77 с.
3. **Білодід І.К.** Леонід Арсенійович Булаховський / І.К. Білодід. — К. : Наукова думка, 1968. — 80 с.
4. **Булаховський Л.А.** Вибрані праці в 5 т. / Ред. кол. І.К. Білодід, Ю.Л. Булаховська, Т.Б. Лукінова, О.С. Мельничук, О.М. Трубачів. — Т. 1. Загальне мовознавство. — К. : Наукова думка, 1975. — 495 с.
5. **Булаховський Л.А.** На путях материалистического языкознания / Л.А. Булаховский // Мовознавство. — К. : Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, Укр. мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010. — 4/5. — С. 5—13.
6. **Виноградов В.В.** История русских лингвистических учений: [Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов] / Сост. Ю.А. Бельчиков; Предисл. Ю.В. Рождественского. — М. : Высш. школа, 1978. — 367 с. — С. 333.
7. **Лукінова Т.Б.** Академік Леонід Арсенійович Булаховський (до 50-річчя від дня смерті) / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. — К. : Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, 2011. — № 6 (262). — С. 3—13.
8. **Тихоненко О.В.** Становлення норм офіційно-ділового стилю української мови у 20—30-ті рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олена Василівна Тихоненко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2011. — 20 с.